

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 24 (2003)

Δελτίον ΧΑΕ 24 (2003), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νίκου Οικονομίδη (1934-2000)

Νίκος Οικονομίδης

Παναγιώτης Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.401](https://doi.org/10.12681/dchae.401)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π. Λ. (2011). Νίκος Οικονομίδης. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 24, 7-10. <https://doi.org/10.12681/dchae.401>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Νίκος Οικονομίδης

Παναγιώτης ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Τόμος ΚΔ' (2003)

ΑΘΗΝΑ 2003

ΝΙΚΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

Κορυφαίος έρευνήτης του Βυζαντίου σέ όλες του τις εκφάνσεις, ό Νίκος Οικονομίδης άφησε την τελευταία του πνοή σέ άθηνάϊκό νοσοκομείο στίς 31 Μαΐου 2000, μετά από είκοσαήμερη πάλη μέ τόν θάνατο. Γεννημένος στην Άθήνα στίς 14 Φεβρουαρίου 1934 από πατέρα κωνσταντινουπόλιτη καί μητέρα από τόν Ώρωπό, είχε την τύχη νά έχει δασκάλους στό Πρότυπο Λύκειο Άθηνών τόν Ώδυσέα Λαμφίδη καί στην Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Άθηνών τόν Διονύσιο Ζακυθινό, καί έδωσε πρόωρα δείγματα της έπιστημοσύνης του ήδη από τά πρώτα φοιτητικά του χρόνια. Μετά την εκπλήρωση των στρατιωτικών του υποχρεώσεων στό Βασιλικό Ναυτικό, έμεινε τρία χρόνια στό Παρίσι, όπου παρηκολούθησε τά σεμινάρια βυζαντινής ιστορίας καί διπλωματικής του Paul Lemerle, παλαιογραφίας του Alphonse Dain καί παπυρολογίας του Roger Rémondon, καί ειδικεύθηκε στην σφραγιδογραφία κοντά στον π. Vitalien Laurent. Θέμα της διδακτορικής διατριβής που υπεστήριξε στό Παρίσι ήταν τό τακτικό του Escorial, που αυτός ανέκάλυψε καί που τόν έκανε διεθνώς γνωστό.

Έπιστρέφοντας στην Άθήνα τό 1961, προσελήφθη από τόν Διονύσιο Ζακυθινό στό νεοσύστατο Κέντρο Βυζαντινών Έρευνών του Βασιλικού Ίδρύματος Έρευνών, όπου ασχολήθηκε κυρίως μέ τά άρχεία των μονών του Άγίου Όρους. Κατά την άπριλιανή δικτατορία έντάχθηκε στην όργάνωση Δημοκρατική Άμυνα. Όταν τό δίκτυό της έξαρθρώθηκε τό 1969, πρόλαβε νά διαφύγει στό Παρίσι καί από κει στον Καναδά, όπου διορίστηκε άναπληρωτής καθηγητής καί από τό 1973 καθηγητής της Βυζαντινής Ιστορίας στό γαλλόφωνο Πανεπιστήμιο του Μοντρεάλ. Κατά τά χρόνια της εκεί διαμονής του εκλήθη νά διδάξει καί νά δώσει διαλέξεις σέ πολλά ιδρύματα της Εύρώπης καί της Άμερικής. Τό 1987 μετεκλήθη στό Τμήμα Ιστορίας καί Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Άθηνών.

Πρακτικό καί όργανωτικό πνεύμα, ανέλαβε πολλές διοικητικές θέσεις, όπως Διευθυντής του Τμήματος Ιστορίας της Université de Montréal (1976-1984), διευθυντής του Ίνστιτούτου Βυζαντινών Έρευνών του Έθνικού Ίδρύματος Έρευνών (1995-2000) καί πρόεδρος του Ίδρύματος Έλληνικού Πολιτισμού (άπό τό 1998), καί εξέλεγή μέλος του διοικητικού συμβουλίου πολλών ιδρυμάτων, όπως της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας (άπό τό 1988 μέχρι τόν θάνατό του, μέ μικρή διακοπή τό 1997-1998) καί του Μορφωτικού Ίδρύματος Έθνικής Τραπεζής (άπό τό 1993). Στο Ίνστιτούτο Βυζαντινών Έρευνών διοργάνωσε πολλά συνέδρια καί έδωσε νέα ώθηση στην εκδοτική του δραστηριότητα. Άπό τό 1963 μέχρι τό 1976 ήταν ταμίας καί από τό 1996 μέχρι τόν θάνατό του γενικός γραμματέας της Διεθνούς Ένώσεως Βυζαντινών Σπουδών. Έντονη ήταν ή παρουσία του σέ διεθνή καί τοπικά συνέδρια.

Πραγματικά χαλκέντερος, ό Νίκος Οικονομίδης αφήνει όκτώ βιβλία που συνέγραψε μόνος, άλλα έπτά όπου συνεργάστηκε μέ άλλους συγγραφείς, πάνω από 180 μελέτες σέ έπιστημο-

νικά περιοδικά, πρακτικά συνεδρίων και συλλογικούς τόμους, έπτά κεφάλαια στην *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους* της Έκδοτικής Άθηνών, την *Historia Universal* της Βαρκελώνης και την *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου* του Dumbarton Oaks, καθώς και 35 βιβλιοκρισίες, από τις οποίες οι δύο είναι έκτενέστατες¹. Ανέλαβε επί πλέον την επιμέλεια της εκδόσεως όκτώ πρακτικών συνεδρίων και συνέγραψε πολλά λήμματα στο *Dictionary of the Middle Ages* και το *Oxford Dictionary of Byzantium*. Εύρύτατο ήταν το φάσμα των ενδιαφερόντων του. Δημοσίευσε και σχολίασε πλήθος άνεκδότων ή άτελώς δημοσιευμένων πηγών, όπως τὰ άρχεία των Μονών Διονυσίου, Κωνσταμονίου και Δοχειαρίου, μέρος του άρχείου της Μονής Ίβήρων και το τακτικό του Escorial. Άσχολήθηκε με την πολιτική, την διοικητική, την κοινωνική και την οικονομική ιστορία του Βυζαντίου, την εκκλησία και την παιδεία, την καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, τις σχέσεις μεταξύ της αυτοκρατορίας και ξένων λαών, και ζητήματα χρονολογίας. Οι μελέτες του έχουν συχνά ως άφετηρία την δημοσίευση άγνώστων πηγών. Ο Οικονομίδης θεωρούσε ότι το βυζαντινό κράτος ήταν για την εποχή του ένας πρωτοποριακός οργανισμός, που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον σημερινό άνθρωπο.

Κεφαλαιώδης είναι ή συμβολή του στην μελέτη των μολυβδοβούλλων. Το 1972 ανέλαβε την καταλογογράφηση της μεγαλύτερης στον κόσμο συλλογής βυζαντινών σφραγίδων, που ανήκει στο Πανεπιστήμιο του Harvard και άπόκειται στο Dumbarton Oaks και το Fogg Museum of Art. Έδημοσίευσε μελέτες σχετικές με τὰ μεθοδολογικά προβλήματα των σφραγίδων και με μεμονωμένα μολυβδόβουλλα που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όργάνωσε σειρά συμποσίων βυζαντινής σφραγιδογραφίας και επιμελήθηκε την έκδοση των πρακτικών τους με τον τίτλο *Studies in Byzantine Sigillography* και τέλος συνέγραψε, σε συνεργασία με τον John Nesbitt, τρεις καταλόγους των σφραγίδων της συλλογής του Harvard.

Ο Νίκος Οικονομίδης ξεχώριζε από πολλούς συναδέλφους του ιστορικούς του Βυζαντίου με το ενδιαφέρον του για την τέχνη του μεσαιωνικού Έλληνισμού. Θεωρώντας ότι τὰ μνημειακά κτήρια και τὰ έργα τέχνης άποτελούν μαρτυρίες της νοοτροπίας που επικρατούσε την εποχή της κατασκευής τους και ότι ή ιστορική τους προσέγγιση καθιστά δυνατή την επανεξέταση χρονολογήσεων και έρμηνειών, ο Νίκος Οικονομίδης μελέτησε μερικά σημαντικά δημιουργήματα της βυζαντινής τέχνης από την σκοπιά του ιστορικού, του επιγραφικού και του σιγιλλογράφου, και πρότεινε νέες έρμηνείες και χρονολογήσεις. Έπανεξήτασε λ.χ. τὰ σημαντικώτερα ψηφιδωτά του κορυφαίου μνημείου της βυζαντινής αυτοκρατορίας, της Άγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως. Πρότεινε ύψηλότερη χρονολόγηση από την γενικώς παραδεδεγμένη για την περίφημη ένθρονη Παναγία του τεταρτοσφαιρίου της άψίδας, ύπεστήριξε ότι το ψηφιδωτό της βασιλείου πύλης εικονίζει τον Λέοντα τον Σοφό και χρονολογείται μετά την έκδοση του τόμου ένώσεως το 920, και διετύπωσε νέα άποψη για την συμπλήρωση με καινούργια κεφάλαια του ψηφιδωτού του ύπερώου, όπου ο Κωνσταντίνος Μονομάχος και ή

1. Κ. Μαμώνη, *Μάρκος ο Εύγενικός*, Άθήναι 1954· βιβλιοκρισία στο *Άρχεϊον Πόντου* 19 (1954), σ. 356-381. Θ. Τζαννετάτου, *Το πρακτικόν της Λατινικής επισκοπής Κεφαλληνίας*, Άθήναι 1965· βιβλιοκρισία στα *Έλληνικά* 20 (1967), σ. 199-207. Οι βιβλιοκρισίες αυτές λείπουν από την κατά τὰ άλλα εξαντλητική βιβλιογραφία που δημοσιεύθηκε στα *Σύμμεικτα* 15 (2002), σ. 11-32.

Ζωή πλαισιώνουν τὸν Χριστό². Σχετικὰ μὲ τὶς προσωπογραφίες αὐτοκρατόρων σὲ ἐκκλησίες τοῦ 10ου καὶ τοῦ 11ου αἰ. γενικώτερα, ὑπεστήριξε ὅτι τὶς περισσότερες ἀνέθεσαν οἱ κτίτορες σὲ ἔνδειξη εὐγνωμοσύνης καὶ ὄχι οἱ εἰκονιζόμενοι ἡγεμόνες³. Ὁ Οἰκονομίδης σχολίασε τὶς τοιχογραφίες τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου, ποὺ ἵδρυσε ἔξω ἀπὸ τὴν Βασιλεύουσα ὁ Μέγας Ἐταιριάρχης Γεώργιος Παλαιολόγος (περ. 1125-1168). Οἱ τοιχογραφίες αὐτές, ποὺ εἰκόνιζαν αὐτοκράτορες τοῦ 11ου αἰ. καὶ ἐπεισόδια ἀπὸ τὴν βασιλεία τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ, εἶναι γνωστὲς μόνο ἀπὸ ἔμμετρη περιγραφή τους⁴.

Οἱ ἐπιγραφὲς τοῦ σεβάσμιου ναοῦ τῆς Παναγίας στὴν Σκριποῦ ἦταν γνωστὲς ἀπὸ παλιά. Βάσει αὐτῶν, ὁ Οἰκονομίδης διετύπωσε νέες ἀπόψεις γιὰ τὸν κτίτορα πρωτοσπαθάριο Λέοντα καὶ τὴν ἐπιγραφή τῆς προσόψεως⁵. Ἡ μελέτη μᾶς ἐπιγραφῆς καὶ τοῦ Βίου τοῦ ἱδρυτοῦ ὁδήγησαν σὲ συνθετικὴ θεώρηση τῆς πρώιμης ἱστορίας τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά, ἐνῶ ἀπὸ τὴν συσχέτιση γραπτῶν πηγῶν ὁ τότε μόλις εἰκοσαετὴς Νίκος Οἰκονομίδης καθώρισε ἀκριβῶς τὴν ἡμερομηνία τῶν ἐγκαινίων τῆς ἀνακαινισμένης Χρυσοκεφάλου στὴν Τραπεζοῦντα⁶.

Ἡ συμπλήρωση δυσσυμβλήτων ἐπιγραφῶν τοῦ ἐπέτρεψε νὰ διατυπώσει νέες ἀπόψεις. Ἔτσι ὑπεστήριξε ὅτι τὸ ἀνώτερο τμήμα μεταλλικοῦ ὁμοιώματος ναοῦ στὸ Μουσεῖο τοῦ Νόβγκοροντ κατασκευάσθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη στὰ μέσα τοῦ 11ου αἰ. καὶ ὅτι συνδέεται μὲ τὸν κατοπινὸ πατριάρχη Κωνσταντῖνο Λειχούδη⁷. Νέες ἀναγνώσεις πρότεινε καὶ γιὰ τὶς κτιτορικὲς ἐπιγραφὲς τοῦ Eḡri Taş Kilisesi στὴν Καππαδοκία καὶ τοῦ πύργου τοῦ Ἀνδρονίκου Λαπαρδᾶ στὴν ἀκρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης⁸. Σημεῖωμα τοῦ τετραευαγγέλου 531 τῆς Βαλτιμόρης φανερῶνει, σύμφωνα μὲ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Οἰκονομίδη, ὅτι ἀνῆκε στὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης στὴν Τραπεζοῦντα⁹. Παρατηρήσεις σχετικὲς μὲ τὸν εἰκονογραφημένο κώδικα τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη στὴν Μαδρίτη τὸν ὥθησαν νὰ τὸν ἀποδώσει στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐνῶ ἡ μελέτη τοῦ λεγομένου στέμματος τοῦ Κωνσταντίνου Μονομάχου στὴν Βουδαπέστη τὸν ὁδήγησε σὲ ριζοσπαστικὲς ὑποθέσεις γύρω ἀπὸ τὴν γνησιό-

2. Some Remarks on the Apse Mosaic of Saint Sophia, *DOP* 39 (1985), σ. 111-115. Leo VI and the Narthex Mosaic of Saint Sophia, *DOP* 30 (1976), σ. 153-172 = *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade*, Variorum, 1992, ἀριθ. III, μὲ συμπλήρωμα ὅπου συζητοῦνται οἱ ἀντίθετες ἀπόψεις. The Mosaic Panel of Constantine IX and Zoe in Saint Sophia, *REB* 36 (1978), σ. 219-232 = *Byzantium from the Ninth Century*, ἔ.ἀ., ἀριθ. XV, μὲ σχολιασμὸ τῶν ἀντιθέτων ἀπόψεων.

3. The Significance of Some Imperial Monumental Portraits of the X and XI Centuries, *Zograf* 25 (1996), σ. 23-26.

4. Pictorial Propaganda in XIIth c. Constantinople, *Glas CCCXC de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts, Classe des Sciences Historiques*, Βελιγράδι 2001, σ. 93-102.

5. Pour une nouvelle lecture des inscriptions de Skripou en Béotie, *TM* 12 (1994), σ. 479-493.

6. The First Century of the Monastery of Hosios Loukas, *DOP* 46 (1992), σ. 245-255. Ἡ χρονολογία τῆς ἀνοικοδομήσεως τοῦ ναοῦ τῆς Χρυσοκεφάλου, *Ἀρχεῖον Πόντου* 18 (1953), σ. 214-217.

7. St. George of Mangana, Maria Skleraina, and the "Malyj Sion" of Novgorod, *DOP* 34/35 (1980/81), σ. 239-246 = *Byzantium from the Ninth Century*, ἔ.ἀ., ἀριθ. XVI.

8. The Dedicatory Inscription of Eḡri Taş Kilisesi (Cappadocia), *Okeanos. Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday*, *Harvard Ukrainian Studies* 7, 1983, σ. 501-506 = *Byzantium from the Ninth Century*, ἔ.ἀ., ἀριθ. VI, μὲ προσθήκη. La tour du grand chartulaire Lapardas à Thessalonique, *Zograf* 27 (1998-1999), σ. 33-35.

9. Σημεῖωμα γιὰ τὸ τραπεζουντιακὸ εὐαγγέλιο 531 τῆς Walters Art Gallery (Βαλτιμόρη), *Ἀρχεῖον Πόντου* 39 (1984), σ. 145-148.

τητά του¹⁰. Σὲ μία σειρά ἄρθρων ἐξετάζονται, μὲ βάση τὰ κείμενα, διάφορα θέματα σχετικά μὲ τοὺς ζωγράφους, τὴν τιμὴ καὶ τὴν χρῆση τῶν φορητῶν εἰκόνων¹¹.

Μερικὲς μελέτες τοῦ Οἰκονομίδη εἶναι ἀφιερωμένες σὲ ἐλεφαντοστά. Συσχέτισε τὸ κιβωτίδιο τοῦ Palazzo Venezia μὲ τὸν τρίτο γάμο τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, πρότεινε νέα ταύτιση τῶν εἰκονιζομένων αὐτοκρατόρων καὶ συνακόλουθα ὁψιμώτερη κατὰ μισὸν αἰῶνα χρονολόγησε μᾶς πυξίδας τοῦ Dumbarton Oaks, καὶ σχολίασε τὶς ἐπιγραφὰς τοῦ τριπτύχου τοῦ Palazzo Venezia καὶ τῆς σταυροθήκης τῆς Cortona¹².

Οἱ ἀπόψεις ποὺ διετύπωσε ὁ Νίκος Οἰκονομίδης σχετικά μὲ ἔργα τέχνης εἶναι ἐνδεικτικὰς τοῦ μεγάλου εὗρους τῶν ἐνδιαφερόντων καὶ τῶν γνώσεών του.

Ὡς ἄνθρωπος ὁ Νίκος ἦταν ἀπλὸς καὶ ἀνεπιτήδευτος, μὲ πηγαῖο χιοῦμορ. Ἀπὸ τὸν γάμο του μὲ τὴν βυζαντινολόγο καὶ τουρκολόγο Ἑλισάβετ Ζαχαριάδου ἀπέκτησε δύο κόρες, στὰ ἐπιτεύγματα τῶν ὁποίων ἀναφερόταν μὲ δικαιολογημένη ὑπερηφάνεια. Ἀπὸ τὶς διακρίσεις ποὺ ἔλαβε περιορίζομαι νὰ ἀναφέρω ὅτι εἶχε ἐκλεγεί ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τῆς Σερβικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν καὶ Τεχνῶν.

Ὁ θάνατος τοῦ Νίκου Οἰκονομίδη στὴν ἀκμὴ τῆς δράσεώς του ἀφήνει στίς βυζαντινὲς σπουδές, τὶς ὁποῖες ὑπηρετήσε μὲ συνέπεια καὶ αὐταπάρνηση ἐπὶ μισὸ σχεδὸν αἰῶνα, ἓνα κενὸ ποὺ δὲν πρόκειται νὰ πληρωθεῖ γιὰ πολλὰ χρόνια.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

10. Ἡ στολὴ τοῦ ἐπάρχου καὶ ὁ Σκυλίτζης τῆς Μαδρίτης, *Εὐφρόσυνον*. Ἀφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη, Ἀθήνα 1992, 2, σ. 422-432. La couronne dite de Constantin Monomaque, *TM* 12 (1994), σ. 241-262.

11. L'artiste-amateur à Byzance, X. Barral i Altet (ἐπιμ.), *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Age*, Παρίσι 1986, σ. 45-50. The Holy Icon as an Asset, *DOP* 45 (1991), σ. 35-44. Καλλιτέχνης καὶ ἐρασιτέχνης καλλιτέχνης στὸ Βυζάντιο, Μ. Βασιλάκη (ἐπιμ.), *Τὸ πορτραῖτο τοῦ καλλιτέχνη στὸ Βυζάντιο*, Ἡράκλειο 1997, σ. 107-120.

12. An Imperial Byzantine Casket and its Fate at a Humanist's Hands (μὲ τὸν Α. Cutler), *ArtB* LXX (1988), σ. 77-87. John VII Palaeologus and the Ivory Pyxis at Dumbarton Oaks, *DOP* 31 (1977), σ. 329-339. The Concept of "Holy War" and Two Tenth-Century Byzantine Ivories, T.S. Miller - J. Nesbitt (ἐπιμ.), *Peace and War in Byzantium. Essays in Honor of George T. Dennis*, S.J., Washington 1995, σ. 62-86.